

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O`RTA MAXSUS
TA`LIM VAZIRLIGI**

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI QISHLOQ VA SUV
XO`JALIGI VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT AGRAR UNIVERSITETI NUKUS FILIALI

«¹ ёр ёл 3 7 меееääà ì áí ää» áí ò âà çî î òãóí èý» fakul`teti

**«¹ ёр ёл 3 7 меееääà ì áí ää» áí ò, ё3òèñî äèéî ò âà áóóääèòäðèý
òèñàáè» kafedراسى**

“QISHLOQ XO`JALIGI IQTISODIYOTI”

o`quv fani bo`yicha

**Mavzu: QISHLOQ XO`JALIGINING ASOSIY VA AYLANMA FONDLARI,
ULARDAN SAMARALI FOYDALANISH**

REFERAT

Bajargan:

Yuldasheva N.

Qabul qilgan:

Utegenov Q.

Nukus-2016

**Mavzu: QISHLOQ XO`JALIGIDAGI (JORIY VA O`RTACHA)
XARAJATLAR, ULARNI KAMAYTIRISH YO`LLARI**

I. Kirish

II. Asosiy bolim

- 1. Qishloq xo`jaligidagi xarajatlar, ularning ahamiyati**
- 2. Xarajatlar tarkibi, ularning turkumlashtirilishi**
- 3. Mahsulot tannarxi haqida tushuncha (o`rtacha xarajatlar), uning turlari va aniqlanish tartibi**
- 4. Qishloq xo`jalik mahsulotlarining tannarx darajasi, dinamikasi va xarajatlarni qisqartirish, mahsulotlar tannarxlarini pasaytirish yo`llari**

III. Yakunlovchi bolim

IV. Xulosa

V. Asosiy adabiyotlar

Kirish

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tarmoqlar, korxonalar miqyosida umumiy qiymat ko'rsatkichlari bilan birgalikda o'rtacha xarajatlar, ya'ni tannarx ko'rsatkichi ham faoliyat ko'rsatishi taqozo etiladi. Tannarx bozor iqtisodi sharoitida iqtisodiy kategoriya hisoblanadi. Uning yordamida qishloq xo'jaligida etishtirilayotgan mahsulotlar, bajarilayotgan ishlar va ko'rsatilayotgan xizmatlarning bir birligi xo'jaliklar uchun qancha so'mga tushganligi aniqlanadi. Ularning darajasi qiymatni ifodalovchi baholar darajasi bilan taqqoslanishi natijasida olinadigan foyda yoki ko'riladigan zararlar darajasi aniqlanadi. Bu ko'rsatkich xo'jaliklarning ichki boshqaruvchilari uchun juda muhimdir.

Qishloq xo'jaligida barcha xarajatlarni amalga oshirish natijasida turli xildagi asosiy, qo'shimcha hamda yordamchi mahsulotlar olinadi. Jumladan, paxtachilikda paxta xomashyosi asosiy mahsulot hisoblansa, g'o'zapoyasi qo'shimcha mahsulot sanaladi. Donchilikda don asosiy, somoni (poyasi) qo'shimcha mahsulotdir. Qoramolchilikda go'sht, sut asosiy, buzoq qo'shimcha, go'ng esa yordamchi mahsulot hisoblanadi. Lekin tarmoqdagi barcha xarajatlar asosiy mahsulotni etishtirishga qaratilgan bo'ladi. Shundan kelib chiqqan holda 14-chizmada aks ettirilgan ob'ektlar tannarx ob'ektlari hisoblanadi.

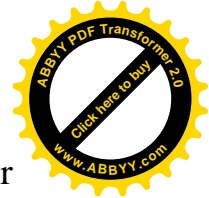
Xarajatlarni taqsimlash - qilingan xarajatlarning aniq bir xarajat ob'ektiga borish jarayonidir.

Xarajatlar ob'ekti – tashkiliy bo'linma, shartnoma yoki boshqa hisob birligi bo'lib, u bo'yicha xarajatlar haqidagi ma'lumotlar yig'iladi va jarayonlar, mahsulot, shu kapitalni qo'yish loyihasi va hokazolar qiymati o'lchanadi.

Mahsulotlar tannarxlarini hisoblashda ta'kidlangan marjinal-kosting va abzorbshn-kosting uslublari asosida turli xildagi usullar qo'llanishi mumkin. Ushbu usullar 18-chizmada ifodalangan.

Ushbu usullarning ijobiy tomonlarini boshqaruv hisobi tizimida mahsulotlar tannarxlarini hisoblash jarayonida tatbiq etish zarur.

Xarajatlarni taqsimlashning muhim kategoriyasi bo'lib, xarajatlar markazi hisoblanishini yana bir bor ta'kidlamoqchimiz.

Xarajatlar markazi – tashkiliy birlik yoki faoliyat sohali bo`lib, u erda aktivlar xaridi uchun qilingan chiqimlar va xarajatlar haqida axborot to`plash maqsadga muvofiqdir.

Asosiy bolim

1. Qishloq xo`jaligidagi xarajatlar, ularning ahamiyati

Qishloq xo`jaligi mamlakatimiz xalq xo`jaligining eng muhim tarmog`i, uning serqirra faoliyatini tashkil etish va boshqarish uchun ma`lum miqdordar moddiy, pul hamda mehnat sarf-xarajatlari amalga oshiriladi. Ularning mamlakat miqyosidagi miqdori jami ijtimoiy xarajatlar deb ataladi. Ijtimoiy xarajatlar ijtimoiy mahsulot qiymati bilan tengdir. Ularning tarkibi quyidagilardan tashkil topadi:

1. Ishlab chiqarish vositalarida buyumlashgan xarajatlar. Ular o`tgan davr xarajatlari bo`lib, S harfi bilan belgilanadi.
2. Jonli mehnat xarajatlari. Ular o`zi uchun yangi qiymatni yaratadi, V harfi bilan belgilanadi.
3. Buyumlashgan va jonli mehnat uyg`unlashishi natijasida jamiyat uchun qo`shimcha qiymat yaratiladi. U m harfi bilan belgilangan.

Ijtimoiy xarajatlar, ya`ni yalpi ijtimoiy mahsulot qiymatining umumiy ko`rinishi quyidagicha:

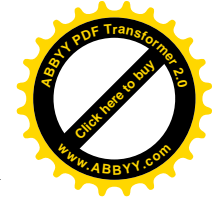
$$C + V + m$$

Mamlakatning jami ijtimoiy xarajatlari–davlat hamda tarmoqlar, korxona va tashkilotlar miqyosidagi barcha xarajatlarning yig`indisidir.

Tarmoqning ijtimoiy xarajatlari–individual korxonalarning, tashkilotlarning xarajatlari yig`indisidir. Shunday tarmoqlardan eng muhimi, qishloq xo`jaligidir. Qishloq xo`jalik korxonalari turli xildagi talablarni qondirish maqsadida mahsulotlar ishlab chiqarish, xizmatlarni bajarish uchun moddiy, pul va mehnat xarajatlarini amalga oshiradilar. Yuqorida qayd etganimizdek, korxona miqyosidagi moddiy va buyumlashgan xarajatlar S harfi bilan, mehnat xarajatlari, ish haqi shaklida bo`lib, V harfi bilan belgilanadi. Korxonalar xarajatlarining umumiy ko`rinishi quyidagicha: $C + V$. Bu umumiy xarajat hisoblanadi.

Qishloq xo`jalik korxonalari turli xildagi mahsulotlarni etishtirish, xizmat va ishlarni bajarish uchun moddiy va buyumlashgan quyidagi xarajatlarni amalga oshiradilar: urug`lik, ko`chat, mineral, mahalliy o`g`itlar, kimyoviy vositalar, yoqilg`i, yog`lovchi materiallar, ozuqa va em-xashaklar, asosiy vositalarning eskirish qiymati, ishchi xizmatchilarning mehnatlariga to`langan haqlar, soliqlar, kreditlar uchun to`lovlar, mahsulotlarni sotish bilan bog`liq bo`lgan xarajatlar, kam qiymatli, tez eskiruvchan materiallar va boshqalar.

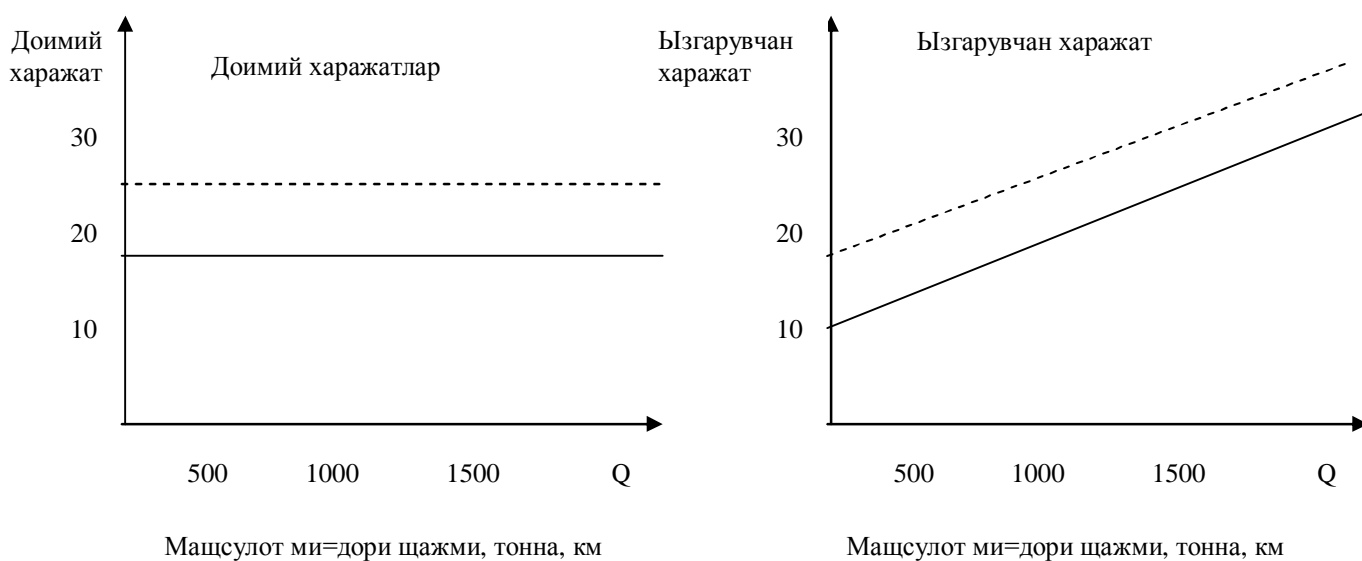
Bozor iqtisodiyoti sharoitida tarmoqda amalga oshiriladigan xarajatlarning yangi tartibi 1995 yil 1 yanvardan boshlab joriy etilgan. U «Mahsulot ishlab chiqarish (ish, xizmat) va sotish

tannarxlariga qo`shiladigan xarajatlar tarkibi va moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to`g`risidagi nizom»da (Toshkent, 1999 y.) o`z ifojasini topgan. Hozirgi davrda qishloq xo`jaligida amalga oshiriladigan xarajatlar o`zgaruvchan hamda doimiy xarajatlardan tashkil topadi. Ular ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning hajmi, ish miqdorining o`zgarishi bilan uzviy bog`langan bo`ladi. Doimiy xarajatlar ishlab chiqariladigan mahsulot hajmining o`zgarishi bilan bog`liq emas. Mahsulot hajmi ko`payishi yoki kamayishi bilan doimiy xarajatlar qiymati o`zgarmaydi. Masalan, er uchun ayrim asosiy vositalarga to`lanadigan ijara haqi, ayrim asosiy vositalarning eskirish summasi (amortizatsiya summasi) to`lovlari va boshqalar doimiy xarajatlar tarkibiga kiradi. O`zgaruvchan xarajatlar ishlab chiqariladigan mahsulot hajmining o`zgarishi bilan bevosita bog`liqdir. Ishlab chiqariladigan mahsulotlar miqdorining ko`payishi o`zgaruvchan xarajatlar ko`proq sarflanishini taqozo etadi. Ularga urug`liklar, ko`chatlar, mineral va mahalliy o`g`itlar, oзуqalar, em-xashak, mehnatga to`lanadigan ish haqi, elektroenergiya xarajatlari va boshqa xarajatlar kiradi.

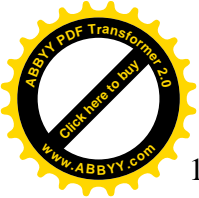
4-diagramma

Doimiy va o`zgaruvchan xarajatlarning harakati

Doimiy va o`zgaruvchan xarajatlarning o`zgarishi yangi texnikalarni, samarali texnologiyalarni joriy etish, sermahsul chorva hayvonlarini yaratish, shakllantirish hamda ilg`or tajribalarni amalga oshirish bilan bevosita bog`liq.

Qishloq xo`jaligida moddiy mablag` va mehnat sarflarini amalga oshirishda ularning o`rindoshligini hamda har bir sarflanayotgan qo`shimcha xarajatni tejash, qolaversa, ortiqcha sarf-xarajatlar qilmaslikni talab etadi. Xo`jaliklarda amalga oshirilayotgan xarajatlar ma`lum maqsadni hal etishga qaratilgan. Shundan kelib chiqqan holda ular quyidagicha guruhlashtirilgan:

1. Mahsulotning ishlab chiqarish tannarxiga kiritiladigan xarajatlar:
 - a) bevosita va bilvosita moddiy xarajatlar;
 - b) bevosita va bilvosita mehnat xarajatlari (ish haqi);
 - v) boshqa bevosita va bilvosita xarajatlar
2. Ishlab chiqarish tannarxiga kiritilmaydigan, biroq asosiy faoliyatdan olingan foydada hisobga olinadigan hamda davr xarajatlariga kiritiladigan xarajatlar:
 - a) mahsulotni sotish bilan bog`liq xarajatlar;
 - b) korxonani boshqarish xarajatlari (ma`muriy sarf-xarajatlar);
 - v) boshqa operatsion xarajatlar va zararlar.
3. Xo`jalik yurituvchi sub`ektning umumxo`jalik faoliyatidan olingan foyda yoki zararlarni hisoblab chiqishda xo`jalik yurituvchi sub`ektning moliyaviy faoliyati bo`yicha hisobga olinadigan xarajatlar.
4. Favqulodda zararlar, daromad (foyda)dan olinadigan soliq to`langunga qadar foyda yoki zararlarni hisoblab chiqishda hisobga olinadi.

Qishloq xo`jaligida sarflanayotgan xarajatlarni imkoniyat doirasida tejashga harakat qilish zarur.

Buning uchun fan, texnika yutuqlarini, yangi texnologiyalarni, ilg`or tajribalarni imkoniyat doirasida ishlab chiqarishga tatbiq etish lozim. Xarajatlarning tejalishi boshqa ishlar bajarilishini hamda olinadigan foyda summasi oshishini ta`minlaydi. Natijada xo`jalikning rentabellik darajasi ortadi. Foyda summasining oshishi xo`jalikni kengaytirilgan takror ishlab chiqarish asosida rivojlantirish uchun imkoniyat yaratadi.

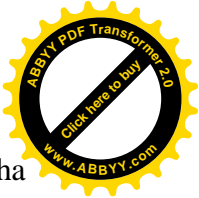
Shuning uchun ham bu masalaga respublikamiz hukumati, xo`jaliklarning barcha xodimlari doimo katta e`tibor bermoqdalar.

2. Xarajatlar tarkibi, ularning turkumlashtirilishi

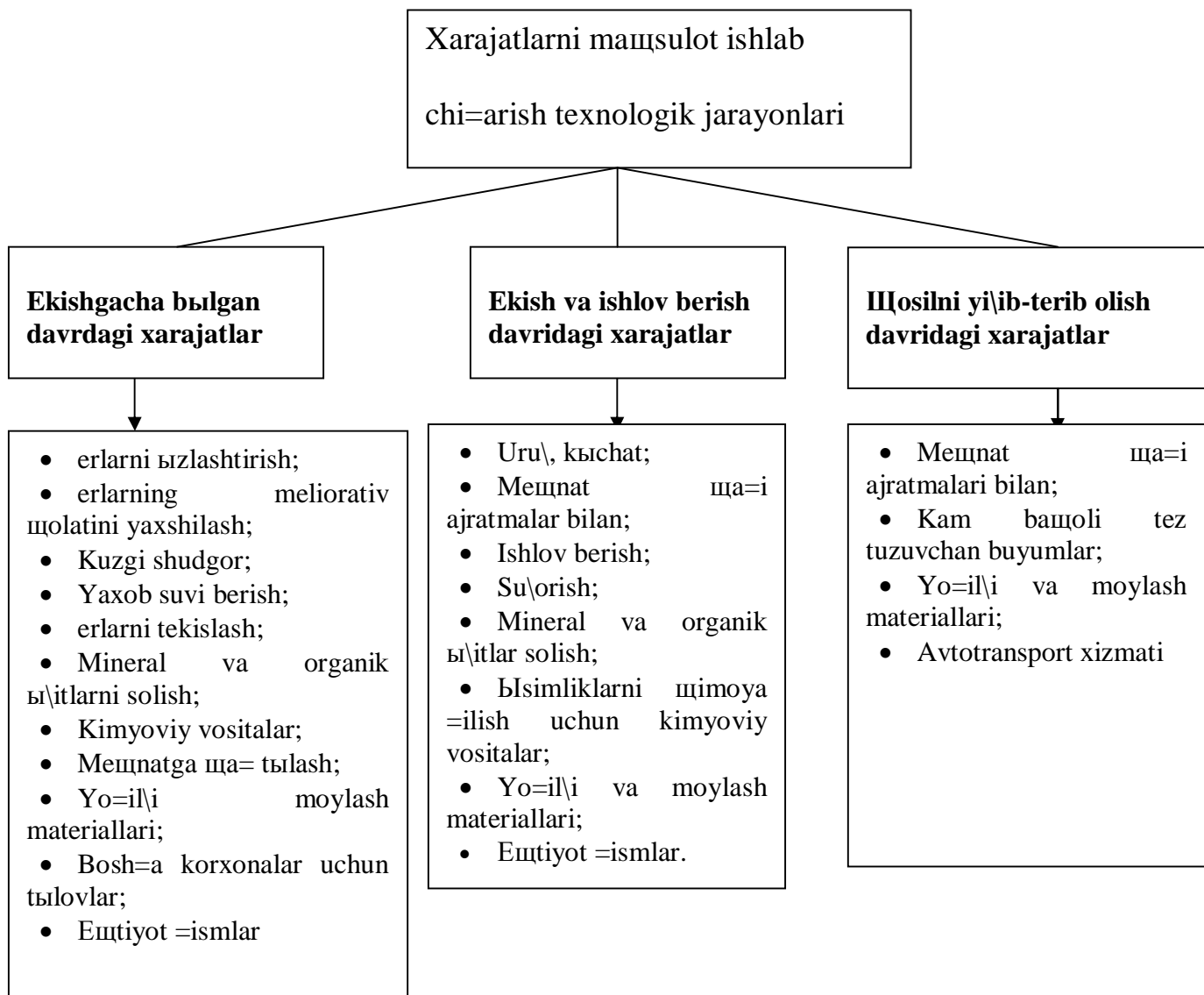
Qishloq xo`jaligida mahsulot etishtirish, ish va xizmatlarni bajarish uchun qilinayotgan barcha xarajatlar iqtisodiy mazmunga, maqsadga, hisobot ob`ektiga hamda shakllanish manbalariga ko`ra, quyidagi elementlarga va moddalarga guruhlashtirilgan (11-chizma):

- mahsulot etishtirish, ishlarni, xizmatlarni bajarish bilan bog`liq xarajatlar;
- davr xarajatlari;
- moliyaviy faoliyat bilan bog`liq bo`lgan xarajatlar;
- favqulodda qilinadigan xarajatlar(foyda, zararlar).

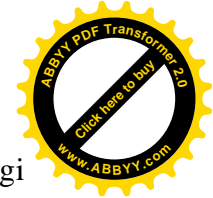
Iqtisodiy mohiyatiga ko`ra, bir xil xarajatlar xarajat elementlarini, bir nechta xarajat elementlari xarajat moddalarini tashkil etadi. Demak, xarajat moddalari xarajat elementlariga nisbatan kengroqdir.

Sarflanayotgan xarajatlarni tahlil etish jarayonida ularning qanchasi mahsulot etishtirishga oid texnologik jarayonlar bo'yicha sarflanganligiga ham alohida e'tibor beriladi. Bundan maqsad – fan-texnika, texnologiya yangiliklarini ishlab chiqarishning u yoki bu jarayoniga tatbiq etish natijasida xarajatlarni tejash imkoniyatini aniqlashdir. Shuning uchun ham xarajatlarni mahsulot etishtirish texnologik jarayonlari bo'yicha ham turkumlashtirish mumkin

Xarajatlarning bunday tartibda turkumlashtirilishi ularning o`simlikchilik mahsulotlari etishtirish davrlari bo`yicha qilinadigan miqdorini, qiymatini aniqlash imkoniyatini yaratadi. Shunga asoslangan holda ularning samarali amalga oshirishlashini ta`minlash mablag`lar bilan ta`minlanish masalalari ham hal etilishini taqozo qiladi.

Qishloq xo'jaligida xarajatlarni sarflashdan yana bir maqsad—etishtirilayotgan bir birlikdagi mahsulot, bajarilayotgan ishlar, xizmatlar uchun o'rtacha qancha xarajat qilinganligini ham aniqlashdir, ya'ni ularning tannarxlarini bilishdir. Mahsulot (ish, xizmat) tannarxi darajasi ularning foydali yoki zararliligi bo'yicha aniqlanadi. Shuning uchun xarajatlar har bir tannarx ob'ekti bo'yicha to'g'ri olib borilishini ta'minlash lozim. Buning uchun sarflanayotgan xarajatlar mahsulot ishlab chiqarish davrlariga qarab qo'shilishi bo'yicha turkumlashtiriladi (13-chizma).

1. Ishlab chiqarish bilan bog'liq moddiy xarajatlar

Ishlab chiqarish bilan bog'liq moddiy xarajatlarga quyidagilar tegishli:

- ◆ ishlab chiqariladigan mahsulotning asosini tashkil etib, uning tarkibiga kiradigan yoki mahsulot tayyorlashda (ishlarni bajarishda, xizmatlarni ko'rsatishda) zarur tarkibiy qism hisoblangan, chetdan sotib olinadigan xomashyo va materiallar;
- ◆ normal texnologiya jarayonini ta'minlash va mahsulotlarni o'rash uchun mahsulot (ishlar, xizmatlar) yoki boshqa ishlab chiqarish ehtiyojlariga sarflanadigan (asbob-uskunalar, binolar, inshootlar va boshqa asosiy vositalar sinovini o'tkazish, nazorat qilish, saqlash, tuzatish va ulardan foydalanish) uchun ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan, xarid qilinadigan materiallar, shuningdek, asbob-uskunalarni tuzatish uchun ehtiyot qismlar, instrumentar, moslamalar, inventar, priborlar laboratoriya asbob-uskunalari va assoiy fondlarga kirmaydigan boshqa mehnat vositalarining eskirishi, maxsus kiyim-bosh va arzonbaholi boshqa ashyolarning eskirishi;
- ◆ sotib olinadigan, kelgusida ushbu xo'jalik yurituvchi sub'ektlarida montaj qilindigan yoki qo'shimcha ishlov beriladigan butlovchi buyumlar va yarim tayyor mahsulotlar;
- ◆ tashqi yuridik va jismoniy shaxslar, shuningdek, xo'jalik yurituvchi sub'ektning ichki tarkibiy bo'linmalari tomonidan bajariladigan, faoliyatning asosiy turiga tegishli bo'lmagan, ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan ishlar va xizmatlar.

Ishlab chiqarish harakteriga ega bo'lgan ishlar va xizmatlarga mahsulot tayyorlash bo'yicha ayrim operatsiyalarni bajarish, xomashyo va materiallarga ishlov berish, iste'mol qilinayotgan ashyo va materiallar sifatini aniqlash uchun sinovlar o'tkazish, belgilangan texnologik jarayonlarga rioya etilishi ustidan nazorat qilish, asosiy ishlab chiqarish fondlarini tuzatish va boshqalar tegishli bo'ladi. Xo'jalik yurituvchi sub'ekt ichida tashqi yuridik shaxslarning transport xizmatlari (xomashyo, materiallar, instrumentlar, detallar, tovarlar, yuklarning boshqa turlarini bazis (markaziy) ombordan quyi bo'g'inlarga, ya'ni tsexga va tayyor mahsulotni saqlash uchun omborga keltirish) ham ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan xizmatlarga tegishli:

- ◆ tabiiy xomashyo (er rekul'tivatsiyasiga ajratmalar, ixtisoslashtirilgan yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan erni rekul'tivatsiya qilish ishlariga haq to'lash), ildizi bilan beriladigan daraxtga haq to'lash, sanoat korxonalari tomonidan suv xo'jaligi tizimidan belgilangan limitlar

doirasida va undan ortiqcha olinadigan suv uchun haq to'lash. Sanoatning xomashyo tarmoqlari uchun yog'och, taxta materiallaridan yoki foydali qazilmalardan (rudadan) foydalanish huquqlarining amortizatsiya qilinadigan qiymati yoki atrof-muhitni tiklash xarajatlari;

- ◆ texnologik maqsadlarga energiyaning barcha turlarini ishlab chiqarishga, binolarni isitishga sarflanadigan yonilg'ining chetdan sotib olinadigan barcha turlari, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning transporti tomonidan bajariladigan, ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatish bo'yicha transport ishlari;
- ◆ xo'jalik yurituvchi sub'ektning texnologik, transport va boshqa ishlab chiqarish va xo'jalik ehtiyojlariga sarflanadigan barcha turdagi xarid qilinadigan energiya (xo'jalik yurituvchi sub'ektning o'zi tomonidan ishlab chiqariladigan elektr energiyaga va energiyaning boshqa turlariga, shuningdek, xarid qilinadigan energiyani iste'mol joyigacha transformatsiya qilish va uzatish xarajatlari xarajatlarning tegishli elementlariga kiritiladi);
- ◆ ishlab chiqarish sohasida moddiy boyliklarning tabiiy yo'qotish me'yorlari doirasida va ulardan ortiqcha yo'qotilishi, yaroqsizlanishi va kam chiqishi;
- ◆ xo'jalik yurituvchi sub'ektning transporti va xodimlari tomonidan moddiy resurslarni etkazish bilan bog'liq xarajatlar (yuklash va tushirish ishlari ham shu jumlagi kiradi) ishlab chiqarish xarajatlarning tegishli elementlariga kirishi kerak (mehnatga haq to'lash xarajatlari, asosiy fondlar amortizatsiyasi, moddiy xarajatlar va boshqalar);
- ◆ xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan moddiy resurslarni etkazib beruvchilardan olinadigan idishlar ham moddiy resurslar qiymatiga kiritiladi;
- ◆ mahsulot tannarxiga kiritiladigan moddiy resurslar xarajatlaridan qaytariladigan chiqitlar qiymati, idish va o'rash-joylash materiallari qiymati. Ular amaldagi sotilishi, foydalanilishi yoki omborga kirim qilinishi narxi bo'yicha chiqarib tashlanadi;
- ◆ «moddiy xarajatlar» elementi bo'yicha aks ettiriladigan moddiy resurslar qiymati sotib olish narxidan, shu jumladan, barter bitishuvlarida, qo'shimcha narx (ustama)dan, ta'minot, tashqi iqtisodiy tashkilotlar tomonidan to'lanadigan vositachilik taqdirlashlaridan, tovar birjalari xizmatlari qiymatidan, shu jumladan, brokerlik xizmatlaridan, bojlar va yig'implardan, transportda tashishga haq to'lashdan, tashqi yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan saqlash va etkazib berishga haq to'lashdan kelib chiqib shakllanadi.

2. Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan mehnatga haq to'lash xarajatlari.

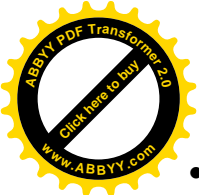
Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan mehnatga haq to'lash xarajatlari tarkibiga quyidagi moddalar kiritiladi:

- xo'jalik yurituvchi sub'ektda qabul qilingan mehnatga haq to'lash shakllari va tizimlariga muvofiq bajarilgan narxnomalar, tarif stavkalariga va lavozim maoshlaridan kelib chiqib

hisoblangan, amalda bajarilgan ish uchun ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan, hisoblangan ish haqi, shu jumladan, bajarilgan ishni hisobga olish bo'yicha dastlabki hujjatlarda nazarda tutilgan rag'batlantiruvchi tushadagi to'lovlar;

- kasb mahorati va murabbiylik uchun tarif stavkalariga va okladlariga ustamalar;
- ish rejimi va mehnat sharoitlari bilan bog'liq bo'lgan kompensatsiya tushadagi to'lovlar;
- texnologik jarayon jadvalida nazarda tutilgan tungi vaqtda, ishdan tashqari vaqtda, dam olish va bayram (ishlanmaydigan) kunlarida ishlaganlik uchun tarif stavkalari va okladlarga ustamalar va qo'shimcha haq;
- kun, smenali rejimda ishlaganlik, kasblarni birga qo'shib olib borganlik va xizmat ko'rsatish zonalarini kengaytirganlik uchun ustamalar;
- hukumat tomonidan tasdiqlangan kasblar va ishlar ro'yxati bo'yicha og'ir, zararli, alohida zararli mehnat va tabiiy-iqlim sharoitlarida ishlaganlik uchun ustamalar, shu jumladan, ushbu sharoitlardagi uzluksiz ish staji uchun ustamalar.
- aloqa, temir yo'l, daryo, avtomobil transporti va katta yo'llar xodimlarining va doimiy ishi yo'lda o'tadigan yoki qatnov tusiga ega bo'lgan boshqa xodimlarning ish haqiga, xo'jalik yurituvchi sub'ekt joylashgan joydan jo'nagan paytidan boshlab shu joyga qaytib kelgan, qaytishgacha to'lanadigan, yo'lda o'tgan har bir sutka uchun to'lanadigan ustamalar;
- qurilishda, rekonstruktsiya qilishda va mukammal ta'mirlashda bevosita band bo'lgan, shuningdek, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda vaxta usuli bilan ishlarni bajargan xodimlar uchun ishning ko'chma va qatnov xususiyati uchun ustama;
- doimiy ravishda er osti ishlarida band bo'lgan xodimlarga ularning shaxtada (konda) ish joyiga jo'nab ketishlaridan va orqaga qaytishlarigacha o'tadigan normativ vaqt uchun qo'shimcha haq;
- mehnatga haq to'lashning rayonlar bo'yicha tartibga solinishiga, shu jumladan, rayon koeffitsientlari va amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq cho'l, suvsiz va yuqori tog' joylarida ishlaganlik uchun koeffitsientlar bilan belgilangan to'lovlar;
- xo'jalik yurituvchi sub'ekt joylashgan joydan (yig'ilish punktidan) ish joyiga va orqaga qaytadigan yo'lda o'tadigan kunlar uchun vaxtada ishlash jadvalida nazarda tutilgan, shuningdek, meteorologiya sharoitlariga ko'ra va transport tashkilotlarining aybi bilan yo'lda qolingun kunlar uchun tarif stavkasi, oklad miqdorida to'lanadigan summalar (vaxta usulida ishni bajarishda);
- ish vaxta usulida tashkil etilganda, ish vaqti jamlanib hisoblanganda va qonun hujjatlari bilan belgilangan boshqa hollarda xodimlarga ularga ish vaqtining normal davom etishidan ortiq ishlaganligi munosabati bilan beriladigan dam olish (ortiqcha ishlagan ish vaqti uchun dam olish) kunlari uchun haq to'lash;
- ishlanmagan vaqt uchun haq to'lash;

- amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq navbatdagi (har yili) va qo`shimcha ta`tilar, navbatda (har yili) foydalanilmagan va qo`shimcha ta`tilar uchun kompensatsiyalar, o`smirlarning imtiyozli soatlari, bolani ovqatlantirish uchun onalar ishidagi tanaffuslar, shuningdek, tibbiy ko`riklardan o`tish bilan bog`liq vaqt uchun haq to`lash;
- majburiy ta`tilda bo`lgan xodimlarga, asosiy ish haqini qisman saqlab qolgan holda haq to`lash;
- donor xodimlarga qonni tekshirish, topshirish kunlari uchun va qon topshirilgan har bir kundan keyin beriladigan dam olish kunlari uchun haq to`lash;
- davlat vazifalarini bajarganlik uchun (harbiy yig`inlar, favqulodda vaziyatlar bo`yicha yig`inlar va boshqalarda qatnashganlik uchun) mehnat haqi to`lash;
- xo`jalik yurituvchi sub`ekt shtatida turmaydigan xodimlar mehnatiga ular tomonidan fuqarolik-huquqiy tusda tuzilgan shartnomalar bo`yicha ishlar bajarilganligi uchun haq to`lash, agar bajarilgan ish uchun xodimlar bilan hisob-kitob xo`jalik yurituvchi sub`ektning o`zi tomonidan amalga oshirilsa, pudrat shartnomasi ham shu jumlag kiradi;
- belgilangan tartibga muvofiq ishlab chiqarish jarayonida qatnashuvchi xodimlar mehnatiga haq to`lash fondiga kiritiladigan to`lovlarning boshqa turlari.

3. Ishlab chiqarishga tegishli bo`lgan ijtimoiy sug`urtaga ajratmalar.

Ijtimoiy sug`urta ajratmalariga quyidagilar kiradi:

- ◆ qonun xujjatlari bilan belgilangan normalar bo`yicha mehnatga haq to`lash fondiga ijtimoiy tusdagi majburiy ajratmalar;
- ◆ nodavlat pensiya jamg`arlariga, ixtiyoriy tibbiy sug`urtaga va ixtiyoriy sug`urtaning boshqa turlariga ajratmalar;
- ◆ asosiy vositalar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo`lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi. Asosiy vositalar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo`lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi bo`yicha xarajatlar tarkibiga quyidagilar kiradi:
 - asosiy ishlab chiqarish fondlarining dastlabki (tiklash) qiymatidan kelib chiqib hisoblangan amortizatsiya ajratmalari summasi (hisoblangan eskirish). lizing bo`yicha va belgilangan tartibda tasdiqlangan me`yorlar, qonun xujjatlarida amalga oshiriladigan jadallashtirilgan amortizatsiya ham shu jumlag kiradi;
 - ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo`lgan nomoddiy aktivlar eskirishi har oyda xo`jalik yurituvchi sub`ekt tomonidan dastlabki qiymati va ulardan foydali foydalanish muddatidan (biroq xo`jalik yurituvchi sub`ekt faoliyati muddatidan ortiq emas) kelib chiqib hisoblanadigan mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga tegishli bo`ladi, foydali foydalanish muddatini aniqlash imkoni bo`lmagan nomoddiy aktivlar bo`yicha eskirish me`yori besh yil hisobiga belgilanadi, biroq xo`jalik yurituvchi sub`ekt faoliyati muddatidan ortiq emas.

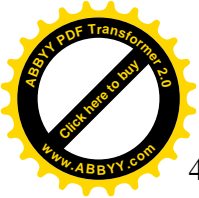
4. Ishlab chiqarish tusidagi boshqa xarajatlar.

Ishlab chiqarish tusidagi boshqa xarajatlarni hisobga olishning navbatdagi kompleks moddalarini – bandlarda keltirilgan xarajatlar elementlari bo'yicha ajratiladi.

1. Ishlab chiqarish jarayoniga xizmat ko'rsatish xarajatlari.
2. Ishlab chiqarishni xomashyo, materiallar, yonilg'i, energiya, instrument, moslamalar va boshqa mehnat vositalari va buyumlari bilan ta'minlash xarajatlari.
3. Asosiy ishlab chiqarish fondlarini ish holatida saqlash xarajatlari (texnik ko'rik va qarov, o'rtacha, joriy va mukammal tuzatish xarajatlari). Asosiy ishlab chiqarish vositalarini barcha turda (joriy, o'rtacha, mukammal) tuzatishlarni xo'jalik yurituvchi sub'ektning o'z kuchi bilan o'tkazish ishlab chiqarish xarajatlarining tegishli elementlari (moddiy xarajatlar, mehnat haqi to'lash xarajatlari va boshqalar) bo'yicha mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga kiritiladi.
4. Zarurat bo'lganda, ayrim tarmoqlarning xo'jalik yurituvchi sub'ektlari O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining ro'yxati bilan mukammal tuzatish ishlarini o'tkazish uchun mablag'lar zahirasi takshil qilishlari mumkin. Ushbu zahiraga ajratmalar «Ishlab chiqarish tusidagi boshqa xarajatlar» elementi tarkibida aks ettiriladi va ko'zda tutilayotgan xarajatlar qiymati hamda asosiy vositalar har bir ob'ekti mukammal tuzatishlarning davriyligidan kelib chiqqan holda aniqlanadi. Zahiraga ajratmalar me'yori har bir hisobot yili oxirida qayta ko'rib chiqiladi va zarurat bo'lganda yangi moliya yili uchun ajratmalar miqdori ko'paytirilishi yoki kamaytirilishi mumkin. Agar mukammal tuzatishga zahira mablag'lari summasi ushbu ob'ektni tuzatishga qilingan haqiqiy xarajatlar summasidan oshib ketsa, oshib ketgan summa bo'yicha tuzatish kiritilishi kerak, agar haqiqiy xarajatlar oshib ketsa, u holda oshib ketgan summa «Ishlab chiqarish tusidagi boshqa xarajatlar» elementi tarkibida aks ettiriladi.
5. Yong'indan saqlash va qo'riqlashni hamda xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning texnikaviy foydalanish qoidalari bilan nazarda tutilgan boshqa maxsus talablarini ta'minlash, ular faoliyatini nazorat qilish xarajatlari.

Yuqoridagilardan tashqari qo'riqlash xarajatlari bunday qo'riqlash mavjud bo'lishini talab qiluvchi mazkur ishlab chiqarishga maxsus talablar mavjud bo'lgan taqdirda mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga kiritilishi mumkin.

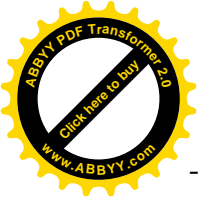
1. Ishlab chiqarish faoliyatiga tegishli bo'lgan asosiy vositalarni joriy ijaraga olish bilan bog'liq xarajatlar.
2. Tabiatni mahofaza qilish maqsadlaridagi fondlarni saqlash va ulardan foydalanish bilan bog'liq joriy xarajatlar, shu jumladan, ifloslantiruvchi moddalarni yo'l qo'yiladigan me'yorlar doirasida va undan ortiqcha atrof-muhitga chiqarganlik uchun to'lovlar.
3. Ishlab chiqarish xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan mehnatning normal sharoitlarini va texnika xavfsizligini ta'minlash xarajatlari.

4. Xodimlarning ishlab chiqarish jarayonida bevosita qatnashishi bilan bog`liq bo`lgan sog`liq saqlash tadbirlari.
5. Tekin ko`rsatiladigan kommunal xizmatlar, oziq-ovqat, ayrim tarmoqlar xodimlariga beriladigan oziq-ovqatlar qiymati, xo`jalik yurituvchi sub`ekt xodimlariga beriladigan tekin uy-joy haqini to`lash xarajatlari (yoki uy-joy, kommunal xizmatlar va boshqalar uchun pul kompensatsiyasi summasi).
6. Amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq tekin beriladigan va shaxsiy foydalanishda qoladigan buyumlar qiymati (shu jumladan, formalı kiyim-bosh, maxsus ovqatlar yoki ular pasaytirilgan narxlar bo`yicha sotilishi munosabati bilan imtiyozlar summasi).
7. Ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bo`lgan boshqaruvning texnik vositalarini, boshqaruvning boshqa texnik vositalarini hisoblash markazlarini saqlash va ularga xizmat ko`rsatish xarajatlari.
8. Qonun hujjatlariga muvofiq ishlab chiqarishda band bo`lgan xodimlarni tibbiy ko`rikdan o`tkazganlik uchun tibbiy muassasalarga haq to`lash.
9. Ishlab chiqarish xodimlarini belgilangan ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bo`lgan xizmat safarlariga yuborish bo`yicha me`yorlar doirasida va ulardan ortiqcha xarajatlar.
10. Ishlab chiqarish ishchilarini va ishlab chiqarish aktivlarini majburiy sug`urta qilish xarajatlari.
11. Brak tufayli kelib chiqadigan yo`qotishlar.
12. Ishlab chiqarishning ichki sabablariga ko`ra, bekor turishlar tufayli yo`qotishlar.
13. Kafolatli xizmat muddati belgilangan buyumlarni kafolatli tuzatish va ularga kafolatli xizmat ko`rsatish xarajatlari.
14. Mahsulot (xizmatlar)ni majburiy sertifikatlash qilish xarajatlari.
15. Ishlab chiqarish jarohatlari tufayli mehnat qobiliyati yo`qolishi bilan tegishli vakolatli organlarning qarorlari asosida va qarorlarisiz to`lanadigan nafaqalar.
16. Umumiy foydalaniladigan yo`lovchilar transporti xizmat ko`rsatmaydigan yo`nalishlarda xodimlarni ish joyiga olib borish va olib kelish bilan bog`liq xarajatlar.
 1. Qishloq xo`jaligida davr xarajatlari ham amalga oshiriladi. Ular mahsulotlarni bevosita ishlab chiqarish jarayoniga bog`liq bo`lmay, balki xo`jalikning sohalari bo`yicha tashkil etish va ularni boshqarish bilan bog`liq bo`lgan xarajatlardan iboratdir.

Bu xarajatlar ham maqsad vazifalariga ko`ra, quyidagicha turkumlashtiriladi:

 - etishtirilgan mahsulotlarni sotish, xizmatlarni ko`rsatish uchun qilinadigan quyidagi xarajatlar: mahsulotlarni sotish bilan bog`liq bo`lgan barcha xarajatlar;
 - ma`muriy xarajatlar, ularga tarmoqni, korxonani boshqarish bilan bog`liq bo`lgan barcha xarajatlar, jumladan, boshqaruv tizimlarining faoliyati, boshqaruv sohasidagi vositalar bilan bog`liq bo`lgan xarajatlar;

- boshqa operatsion xarajatlar, jumladan, kadrlar tayyorlash, loyihalarni tuzish, xodimlar ijtimoiy muhofaza qilish bilan bog`liq xarajatlar;
 - hisobot davrining kelgusida soliq solinadigan bazadan chiqariladigan xarajatlar.
2. Moliyaviy faoliyat bo`yicha xarajatlar. Ularga barcha turdagi kreditlar bo`yicha, mol-mulkning ijara haqi to`lovlari hamda qimmatli qog`ozlarni chiqarish, sotish, tarqatish bilan bog`liq bo`lgan xarajatlar kiradi.
3. Favqulodda yuz beradigan hodisa, voqealarni qoplash bilan bog`liq bo`lgan xarajatlar. Ularga korxonalarning odatdagi faoliyatidan chetga chiquvchi hodisalar yoki operatsiyalar natijasida vujudga keladigan va ro`y berishi kutilmagan odatdan tashqari xarajatlar kiradi. Masalan, er qimirlashi, tinchlikka xavf soluvchi harakatlarni ma`lum miqdorda qoplash xarajati. Chunki ular asosan davlat va mahalliy byudjet hisobidan qoplanadi.

3. Mahsulot tannarxi haqida tushuncha (o`rtacha xarajatlar), uning turlari va aniqlanish tartibi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tarmoqlar, korxonalar miqyosida umumiy qiymat ko`rsatkichlari bilan birgalikda o`rtacha xarajatlar, ya`ni tannarx ko`rsatkichi ham faoliyat ko`rsatishi taqozo etiladi. Tannarx bozor iqtisodi sharoitida iqtisodiy kategoriya hisoblanadi. Uning yordamida qishloq xo`jaligida etishtirilayotgan mahsulotlar, bajarilayotgan ishlar va ko`rsatilayotgan xizmatlarning bir birligi xo`jaliklar uchun qancha so`mga tushganligi aniqlanadi. Ularning darajasi qiymatni ifodalovchi baholar darajasi bilan taqqoslanishi natijasida olinadigan foyda yoki ko`riladigan zararlar darajasi aniqlanadi. Bu ko`rsatkich xo`jaliklarning ichki boshqaruvchilari uchun juda muhimdir.

Hozirgi davrda mahsulot (ish, xizmat)ning ishlab chiqarish tannarxi aniqlanadi. Tannarx deganda bir birlikdagi mahsulot ishlab chiqarish, ish va xizmatlarni bajarish uchun sarflangan moddiy, mehnat, pul xarajatlari nazarda tutiladi. Uning mutlaq (absolyut) darajasini aniqlash uchun barcha bevosita va bilvosita ishlab chiqarish xarajatlarining umumiy summasi shu xarajatlar yordamida ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot miqdoriga taqsimlanadi. Qishloq xo`jaligida 1 ts. mahsulotning narxi; 1 etalon gekarning; 1 tonna-km/ning; 1 kvt/soat elektroenergiyaning tannarxi aniqlanadi. Uni quyidagi formula yordamida aniqlash mumkin:

$$T_H = \frac{\sum Ix}{\sum M_M (I_M, X_M)};$$

Bunda: T_n – mahsulot, ish, xizmat tannarxi, so`mda;

$\sum Ix$ – ishlab chiqarish xarajatlarining umumiy summasi, so`mda;

$\sum M_m (I_m, X_m)$ – yalpi etishtirilgan mahsulot, jami bajarilgan ish, xizmatlar miqdori tsen., tonnada, etalon geklarda...

etishtirilayotgan mahsulotlarning:

- ishlab chiqarish tannarxi;
- to'liq tannarxi, tijoriat tannarxi aniqlanadi.

Mahsulotning ishlab chiqarish tannarxini aniqlash usuli yuqorida keltirilgan. Uning to'liq yoki tijorat tannarxi jami xarajatlarni (jumladan, sotish xarajatlari bilan) etishtirilgan yalpi mahsulot miqdoriga yoki sotiladigan mahsulot miqdoriga nisbati bilan aniqlanadi.

Qishloq xo'jalik mahsulotlari (ishlar va xizmatlar) ning haqiqiy hamda reja tannarxlari aniqlanadi. Haqiqiy tannarx darajasi yil yakunidagi ma'lumotlar yordamida hisoblanadi. Reja tannarxi esa normativlar, erishilgan ma'lumotlar asosida aniqlanib, «Biznes reja»da aks ettiriladi. Qishloq xo'jaligida barcha xarajatlarni amalga oshirish natijasida turli xildagi asosiy, qo'shimcha hamda yordamchi mahsulotlar olinadi. Jumladan, paxtachilikda paxta xomashyosi asosiy mahsulot hisoblansa, g'o'zapoyasi qo'shimcha mahsulot sanaladi. Donchilikda don asosiy, somoni (poyasi) qo'shimcha mahsulotdir. Qoramolchilikda go'sht, sut asosiy, buzoq qo'shimcha, go'ng esa yordamchi mahsulot hisoblanadi. Lekin tarmoqdagi barcha xarajatlar asosiy mahsulotni etishtirishga qaratilgan bo'ladi. Shundan kelib chiqqan holda 14-chizmada aks ettirilgan ob'ektlar tannarx ob'ektlari hisoblanadi.

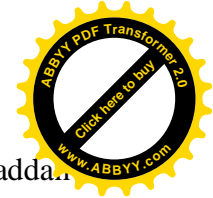
Qishloq xo'jaligida etishtiriladigan asosiy, qo'shimcha hamda yordamchi mahsulotlarning ishlab chiqarish tannarxlari quyidagi usullarda hisoblanadi:

1. Masalan, donchilikda qo'shimcha mahsulotlar belgilangan koeffitsientlar yordamida asosiy mahsulotlarga aylantiriladi. Ularni asosiy mahsulotlarning miqdoriga qo'shib, jami yalpi don mahsulotining shartli miqdori aniqlanadi. Shartli mahsulot tarkibidagi asosiy hamda yordamchi mahsulotlarning shartli miqdori salmog'i aniqlanadi. Shundan so'ng jami ishlab chiqarish xarajatlaridan shartli mahsulot salmog'iga mutanosib ravishdagi salmog'i hisoblanib, ularning umumiy summasi aniqlanadi. Shu aniqlangan summa asosiy mahsulot miqdoriga taqsimlanib, asosiy mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi aniqlanadi. Shartli yordamchi mahsulot hissasiga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish xarajatlarini yordamchi mahsulotning haqiqiy miqdoriga taqsimlab, yordamchi mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi aniqlanadi.

Mahsulot tannarxini hisoblashning jahondagi rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotida o'zini oqlagan «Direkt-kosting» tizimini Respublikamiz qishloq xo'jaligida ham joriy etish yo'li tanlangan.

«Direkt-kosting» tizimining mohiyati shundan iboratki, bunda jami xarajatlar doimiy va o'zgaruvchan qismlarga ajratiladi va marjinal daromad miqdori aniqlanadi. Ushbu tizimda mahsulotlar tannarxi faqatgina to'g'ri (o'zgaruvchan) xarajatlar chegarasida aniqlanadi.

Mahsulotlarni sotishdan kelgan pul tushumi bilan ularning xarajatlar bo'yicha tannarxini

taqqoslash natijasida xo`jalikning marjinal daromadini aniqlash mumkin. Marjinal daromaddan doimiy xarajatlarni ayirish orqali xo`jalik mahsulot sotish natijasida olgan sof foyda aniqlanadi. Ushbu uslubning mohiyati 16-17-chizmalarda ifodalangan.

Marjinal-kosting uslubini respublikamiz qishloq xo`jaligiga joriy etish natijasida etishtirilayotgan mahsulotlarning real, aniq ishlab chiqarish tannarxini hisoblash imkoni paydo bo`ldi. Bu moliyaviy hisob uchun juda zarurdir. Lekin boshqaruv hisobi uchun bu uslubning ma`lumotlari etarli emas. Chunki boshqaruv hisobi uchun faqatgina ishlab chiqarish tannarxi emas, balki to`liq tanarx ko`rsatkichi ham zarur. Shu munosabat bilan qishloq xo`jaligida xarajatlarni yanada chuqurroq tadqiq etish uchun ularning boshqarish samaradorligini oshirishda abzorbshn-kosting uslubini qo`llash maqsadga muvofiqdi. Ushbu usulning mohiyati shundan iboratki, unda barcha xarajatlar mahsulotning to`liq tannarxini shakllantiradi. Uning mazmuni 17-chizmada ifodalangan.

Mahsulot xarajatlari va tannarxini o`rganish boshqaruv hisobining muhim bo`limlaridan biridir. Mehnat va moddiy ko`rinishidagi to`g`ri xarajatlar bevosita aniq bir mahsulot yoki xizmat turiga oid bo`lishi, umumishlabchiqarish xarajatlari mahsulot turiga qarab faqat maxsus usullar yordamida taqsimlanishi mumkin.

Xarajatlarni taqsimlash - qilingan xarajatlarning aniq bir xarajat ob`ektiga borish jarayonidir. Xarajatlar ob`ekti – tashkiliy bo`linma, shartnoma yoki boshqa hisob birligi bo`lib, u bo`yicha xarajatlar haqidagi ma`lumotlar yig`iladi va jarayonlar, mahsulot, shu kapitalni qo`yish loyihasi va hokazolar qiymati o`lchanadi.

Mahsulotlar tannarxlarini hisoblashda ta`kidlangan marjinal-kosting va abzorbshn-kosting uslublari asosida turli xildagi usullar qo`llanishi mumkin. Ushbu usullar 18-chizmada ifodalangan.

Ushbu usullarning ijobiy tomonlarini boshqaruv hisobi tizimida mahsulotlar tannarxlarini hisoblash jarayonida tatbiq etish zarur.

Xarajatlarni taqsimlashning muhim kategoriyasi bo`lib, xarajatlar markazi hisoblanishini yana bir bor ta`kidlamoqchimiz.

Qisqacha xulosalar

Qishloq xo'jaligini oddiy va kengaytirilgan takror ishlab chiqarish negizida rivojlantirish hamda samaradorligini yuksaltirish uchun ma'lum miqdorda moddiy, mablag` va mehnat sarflar talab etiladi. Ular yordamida ishlar, xizmatlar bajarilib, turli xildagi mahsulotlar etishtiriladi. Bunday sarflar doimiy va o'zgaruvchan xarajatlardan iborat bo'ladi. Xarajatlar iqtisodiy elementlar, mahsulot etishtirish texnologik jarayonlari, muddatlari va boshqa maqsadlarga ko'ra turkumlashtiriladi. Ular yalpi va o'rtacha xarajatlardan tashkil topadi. So'nggi yillarda yalpi va o'rtacha xarajatlar summasi (miqdori) yil sayin oshib bormoqda. Ular tarkibida, ayniqsa, moddiy-texnika resurslariga yo'naltirilayotgan xarajatlarning salmog'i ulkan.

Yalpi va o'rtacha xarajatlar miqdorini kamaytirish maqsadida tarmoqdagi barcha jarayonlarni mexanizatsiyalashtirish, avtomatlashtirish, elektrlashtirish natijasida ekinlar hosildorligini, chorva hayvonlari mahsuldorligini oshirib, mahsulotlar sifatini yaxshilashga erishish lozim.

Asosiy adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Lizing faoliyatini rivojlantirishni yanada rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2002 yil 28 avgustdagi Farmoni, Xalq so'zi, 2002 yil 30 avgust
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Qishloq xo'jaligida islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim yo'nalishlari to'g'risida»gi Farmoni. «Xalq so'zi», 2003 yil 25 mart.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 yil 27 oktyabrdagi «2004-2006 yillarda fermer xo'jaliklarini rivojlantirish kontseptsiyasi to'g'risida»gi Farmoni, «Xalq so'zi», 2003 yil 28 oktyabr
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2004 yil 4 noyabrdagi «2005-2007 yillarda fermer xo'jaliklarini jadal rivojlantirishga qaratilgan takliflar tayyorlash bo'yicha maxsus komissiya tuzish to'g'risida»gi Farmoni, «Xalq so'zi», 2004 yil 5 noyabr
5. Z.M. Il'ina, I.V.Mirovitskaya, «Ro'nki sel'skoxozyaystvennogo so'r'ya i prodovol'stviya», Minsk, BGEU, 2001
6. L.N. Ivanov, A.L. Ivanov, «Metodo` prinyatiya resheniy biznes – plana» - M.: Prior - izdat, 2004
7. V.V. Kovalev, «Praktikum po finansovomu menedjmentu. Konspekt lektsiy s zadachami», - M: Finanso` i statistika, 2004
8. N.A. Kolensnikovoy, A.D. Mironova, «Biznes–plan. Metodicheskie materialo`», - M.: Finanso` i statistika, 2004
9. M.I. Lehenko, «Osnovo` lizinga: Uchebnoe posobie», - M.: Finanso` i statistika, 2004
10. I. Minakov, «Ekonomika sel'skoxozyaystvennogo predpriyatiya», Uchebnik, M.: Kolos, 2004.